

Hankovszky Tamás

Fichte filozófiai teológiája

Elhangzott Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Doktori Iskolája
Természeti teológia. Szisztematikus és történeti megközelítések című konferenciáján.

Budapest, 2022. június 4.

Előadásom célja nem az, hogy áttekintést adjon Fichte filozófiai teológiájáról, inkább ahhoz a kérdéshez szeretnék hozzászólni, mire megyünk a filozófiai teológiával. A filozófiai teológia jelentőségét és helyét, lehetőségeit és korlátait azonban csak akkor tudjuk adekváтан mérlegelni, ha – amennyire csak lehet – minden mástól elkülönítve vizsgáljuk, nehogy a hozzá vegyült idegen elemek határozzák meg a róla alkotott képünket. Ebből a szempontból kevés jobb választás kínálkozik, mint Fichte tanait szemügyre venni, még akkor is, ha úgy tűnik, ezáltal a filozófiai teológia mint olyan meglehetősen rossz színben tűnik fel.

Fichte filozófiai teológiája azért oly kevésbé vonzó, mert megalkotója radikális filozófus volt, és a következetessége révén kétségkívül az egyik csúcsteljesítményét nyújtotta az olyan teológiai gondolkodásnak, amely lehetőség szerint kizár magából minden kinyilatkoztatott vagy pusztán hiedelmeken alapuló vallási eszmét. Fichte már egy egészen korai művében úgy írja le az ideális filozófiai gondolkodást, mint ami anélkül halad egyenesen előre, hogy közben jobbra vagy balra sandítana, vagy azzal foglalkozna, hova is akar kilyukadni.¹ Később a gondolkodást egy olyan egyeneshez hasonlította, amelyet meghatározott szögben húzunk egy adott pontból kiindulva. Nem egy másik, elérendő ponthoz húzzuk, hanem csak a szöveget ismerjük, amely az irányát meghatározza. A vonal itt a transzcendentális dedukció lépéseiből áll össze, amelyben egymás után fejtjük ki valami adottnak a szükségszerű lehetőségi feltételeit, és mindent bizonyítottnak tekintünk (de csak azt), ami nélkül nem volna lehetséges az, ami van, vagy ami kötelesség. A vonalhúzás programadó képéből² a teológiára nézve az következik, hogy minden olyan tartalmi elem hiányozni fog belőle, ami nem igazolható a pusztán észből, hanem például valamilyen történelmi kinyilatkoztatásra épül. Fichte bámulatos következetességgel hajtotta végre ezt a programot, és kompromisszumok nélkül vetett el

---

¹ Fichte: Einige Aphorismen über Religion und Deismus. GA II,1,283–291; 289. A gondolat egyik későbbi felbukkanása: „szükséges, hogy egyedül azt az utat tartsuk szem előtt, amelyet a kritika kijelöl. Ezt kell követni szigorúan, anélkül, hogy valamely lehetséges cél lebegne szemünk előtt.” (Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. (ford. Rokay Zoltán – Gáspár Csaba László) Budapest, L'Harmattan, 2003. 14. (GA I,1,18))

² Fichte: Az igazság iránti tiszta vonzalom élnékitéséről és fokozásáról. (ford. Hankovszky Tamás) In *Tiszatáj* 66 (2013) 5. 78–83; 79 (GA I,3,85), Fichte: Első bevezetés a tudománytanba. 49 (GA I,4,205) Fichte: Az ember rendeltetése. (ford. Kis János) In Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 237–411; 349 (GA I,6,266)

számos hagyományos és alapvető vallási képzetet, mint például a teremtés, a bűn vagy a megváltás tanát, sőt egy személyes, szubsztanciális Istent is.

1. A filozófiai teológia a transzcendentális filozófiában határain belül

Fichte magáévá tette a filozófia önértelmezésének egyik klasszikus elemét, amely szerint a filozófia a természetes tudat korrekciója, de legalábbis a berlini megelızı korszakokaiban, amelyekre elıadásomban a továbbiakban szorítkozni fogok, ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy ezt a korrekciót a közönséges tudatban vagy a közönséges tudat számára valósítaná meg. A filozófia lényegi eleme a kritika, mégpedig a közönséges és az ennek bázisán lehetséges a tudományos tudás kritikája, ugyanakkor mint transzcendentális elmélet egy olyan „étert” képez, amelybe – ahogy késıbb Hegel mondta – fel kell emelkedni ahhoz, hogy valaki a filozófiával és a filozófiában élhessen és éljen.³ A filozófia a közönséges tudatról beszél, de nem beszél a közönséges tudathoz oly módon, hogy cáfolná annak meggyızıdéseit vagy új ismereteket nyújtana neki. Aki nem emelkedik fel a filozófia álláspontjára, annak tudomásul kell vennie, hogy „filozófia egyáltalán nem gondolkodik vagy beszél arról, amirıl ő gondolkodik és beszél, hogy soha nem mond ellent neki, mert egyáltalán nem beszél hozzá, vele és róla, hogy minden szó, amelyet talán közösen használnak, teljesen más, számára tökéletesen felfoghatatlan értelmet nyer, mihelyt e tudomány varázskörébe kerül.”⁴

A filozófia, illetve az élet és a közönséges tudat ilyen szétválasztása súlyos következményekkel jár a filozófiai teológiára nézve. Ha a filozófia használja is az „isten” szót, az nem ugyanazt jelenti, mint amit a hívık számára jelent. Így aztán ha egy filozófus egyszer egy sikeres istenérvet alkotna, azzal csak a filozófusok istenét bizonyíthatná, aki vagy ami nemcsak abban az értelemben volna a filozófusok istene, hogy Ábrahám, Izsák és Jákob Istenének számos vonása hiányozna belıle, hanem abban az értelemben is, hogy jelentısége is csak a filozófusok mint filozófusok számára lenne. Persze nem mindenki filozófus, aki annak tartja magát, hiszen a valódi filozófia a tudat transzcendentális metaelmélete, minden más úgynevezett filozófia csak dogmatizmus, és annak a határnak a túloldalán helyezkedik el, ami a valódi filozófiát a közönséges tudattól elválasztja. Ha lehetséges volna megbízható istenérvet

³ Vö. Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A szellem fenomenológiája*. (ford. Szemere Samu) Budapest, Akadémiai, 1973. 21. A gondolat bıvebb megfogalmazása Hegelnél „Bármi is a tudomány magánvalósága szerint, a közvetlen öntudathoz viszonyítva valami fonáknak mutatkozik vele szemben, vagy mivel az öntudat önmaga bizonyosságában találja valóságának elvét, azért a tudomány, minthogy ez az elv magáértvalósága szerint rajta kívül van, a nem-valóság formáját viseli.” (U.o.) A filzófiához való felemelkedést Fichte sokkal könnyebbnek tartotta, mint Hegel. Vö. Peter Baumanns: *Fichtes Wissenschaftslehre. Probleme ihres Anfangs. Mit einem Kommentar zu § 1 der "Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre"*. Bonn, Bouvier, 1974.

⁴ Sonnenklarer Bericht an das grössere Publikum über das eigentliche Wesen der neuesten Philosophie. Ein Versuch, die Leser zum Verstehen zu zwingen. GA I,7,183–268; 187.

alkotni, akkor az a transzcendentális filozófia *ezoterikus* rendszerének egy bizonyos pontján egy bizonyos funkciót betöltő transzcendentális princípiumra, nem pedig a kereszténység transzcendens Istenére vonatkozna.

Fichte szerint ugyanaz a megfontolás hagyja jóvá a mindennapi élet vallásosságát és istenképzését, és teszi semmissé az azt megalapozni kívánó filozófiai teológiát, mégpedig az, hogy az élet és a jól felfogott filozófia két külön sort alkot a tudatban.⁵ A vallásokban tisztelt és az eltévelyedett filozófiákban⁶ „bizonyított” Isten – éppúgy, mint egy kő vagy egy tó – a köznapi tudat képzetei közé tartozik, és egy időbeli sorba rendeződik. A valódi filozófia erre a sorra irányuló *transzcendentális* reflexiók sorozata. Az első sorba tartozó képzeteket vizsgálja, de csak abból a speciális szempontból, hogy hogyan illeszkednek a tiszta ész szükségszerű rendszerébe.⁷ Nem foglalkozhat azzal, ami a tudaton kívül esetleg az alapjuk lehet, ezért *semmit* nem mondhat egy transzcendens vagy akár csak tudattranszcendens Istenről, így klasszikus értelmében teista és ateista sem lehet.⁸ Ha képes is lenne bizonyítani valamilyen isten létét, akkor az az isten nem egy transzcendens létező lenne, mert egyáltalán nem lenne valóságos létező, hanem csak a tudat transzcendentális mélystruktúrájának princípiuma volna. A vallásokban is tisztelt istent csak az eltévelyedett filozófiák próbálják bizonyítani. Már abból is látszik, hogy eltévelyedtek, hogy bizonyításaikkal túl akarnak menni a tudaton. Ha a filozófia az, aminek Fichte tartja, a filozófiai teológiának nem sok vallási relevanciája van.

2. A korai és a jénai Fichte filozófiai teológiája

Annak érdekében, hogy a filozófiai teológiára vonatkozó saját állásponantom egy példával támaszthassam alá, a következőkben szeretném röviden vázolni Fichte filozófiai teológiájának azt a változatát, a melyet a jénai korszak végén az úgynevezett ateizmus-vitában képviselt, és amelyet már az iménti megfontolások közben is szem előtt tartottam. Célszerűnek tűnik azonban egy korábbi, jóval kezdetlegesebb változatra is kitérni.⁹ Mikor Fichte megismerkedett Kant filozófiájával, addigi determinizmusát a szabadság mindent meghatározó hitével váltotta fel. Első könyve, a Kant etikoteológiájához szorosan kapcsolódó *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete* teológiatörténetileg elsősorban azért jelentős, mert úttörő módon arra

⁵ Fichte: *Rückerinnerungen, Antworten, Fragen*. GA II,5,103-186; 111–121. Vö. Johann Gottlieb Fichte: *Második bevezetés a tudománytanba* (ford. Endreffy Zoltán). In Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 53–127; 56–57 (GA I,4,210)

⁶ Fichte: *Ueber den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung*. GA I,5,347–357; 349.

⁷ Fichte: *Ueber den Grund unseres Glaubens*. I,5,348.

⁸ Vö. Fichte: *Rückerinnerungen, Antworten, Fragen*. GA II,5,119–120, 130.

⁹ Létezik *A boldog élet útmutatójában* egy harmadik változat is, amelyre most nem tudok kitérni, de céloim nem is követeli meg, hogy kitérjek rá.

vállalkozott, hogy a gyakorlati ész alapelveiből kiindulva rendszeres formában mutassa be, mi lehet, és mi nem lehet a kinyilatkoztatás tartalma. A teológia és a vallásfilozófia „kopernikuszi fordulata” jegyében azt a követelményt állította fel, hogy a kinyilatkoztatás *igazodjon* az észünkhöz. Ennek megfelelően mindenekelőtt egy a kinyilatkoztatástól független, tisztán az észre támaszkodó érve volt szüksége, amely bizonyítja egy olyan lény létét, akitől kinyilatkoztatásra lehet számítani. Miközben rekonstruálta Kant úgynevezett morális istenérvét, legalább két alapvető változtatást is végrehajtott rajta, méghozzá olyan pontokon, ahol az eredeti érv hibás volt.¹⁰ Kant érve nagy vonalakban a következő. A gyakorlati ész a legfőbb jó megvalósítását is előírja *számunkra*. Esztelen volna az ész, ha lehetetlent követelne, más szóval, amit kell, azt lehet. Következésképpen a legfőbb jó megvalósítása is lehetséges. Mivel azonban a legfőbb jó a moralitás mellett az annak megfelelő mértékű boldogságot (az érzéki világ egy bizonyos állapotát) is magában foglalja, ennek előidézése viszont nem áll hatalmunkban, a legfőbb jó megvalósításának az a lehetőség feltétele, hogy létezzen Isten, aki a moralitásunknak megfelelő boldogságban részesít minket.

Kant érvének egyik problémája az, hogy egyfelől feltételezi, hogy lehetséges számunkra a legfőbb jó megvalósítása (hiszen meg kell valósítanunk), másfelől azt is feltételezi, hogy nem lehetséges (hiszen Isten segítségére szorulunk). A korai Fichte úgy döntötte el ezt a kérdést, hogy egyértelműen kijelentette, hogy nem vagyunk képesek megvalósítani a legfőbb jót a maga teljességében, tehát a benne megkövetelt boldogsággal együtt.¹¹

Kant érvének egy másik problémája, hogy *más* tesz benne eleget a törvénynek, mint akinek az szól, mert nem *annak* lehet, *akinek* kell. Ezzel viszont esztelennek bizonyul az ész, mivel olyat parancsol *nekünk*, amit csak *Isten* tud megvalósítani. Esztelen észre pedig nem lehet ésszerű istenérvet építeni. A korai Fichte, ezt a problémát úgy kezeli, hogy a legfőbb jó ügyét nyíltan átruházza Istenre.¹² Azt állítja, hogy a legfőbb jó megvalósítását előíró törvény Istennek szól.¹³ Ezáltal Kant konklúziójához jutott jórészt az ő premisszáira támaszkodva. Fichte is feltételezte, hogy az erkölcsi törvény a világ egy bizonyos állapotának a megvalósítását követeli, és hogy amit kell, azt lehet.

¹⁰ Kant érvének részletes elemzését lásd: Hankovszky Tamás: Az ész szükségletéből fakadó hit. Kant a hit és az ész viszonyáról. In Szeiler Zsolt – Bakos Gergely – Sárkány Péter (szerk.): *Hit és ész. Teológiai és filozófiai közelítések*. Budapest, L'Harmattan – Sapientia, 2013. 182–225.

¹¹ Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 16, 17, 22 (GA I,1,20, 21, 26)

¹² Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 25 (GA I,1,28)

¹³ Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 17, 18, 37, 50 (GA I,1,21, 22, 38, 48)

Kant érvének egy harmadik hibáját a korai Fichte még nem korrigálta, igaz, el sem követte, mert a másik két hiba kiküszöbölése olyan (itt nem tárgyalható)¹⁴ útra telelte az érvet, ahol e hiba nem léphet fel. Kant nem elégedett meg azzal a kijelentéssel, hogy mivel a legfőbb jót meg kell valósítani, ezért meg is lehet valósítani, vagyis nem állt meg a legfőbb jó posztulátumánál,¹⁵ jóllehet ahhoz, hogy a gyakorlati ész törvényét racionálisan követhessük, ennyi is elég volna. Még csak annál a megállapításnál sem állt meg, hogy a legfőbb jó lehetőségének elfogadásával e lehetőség minden feltételét is el kell fogadnunk, *bármilyen* legyen is az, hanem fel is kutatta e felétételt, sőt posztulálta is. A hiba nem abban állt, hogy elgondolta, mi lehet a feltétel, vagy hogy rosszul gondolat el, hanem abban, hogy *posztulálta* is ezt a feltételt, a szubsztanciális és személyes Istent, jóllehet a „van Isten” tétel nem elégíti ki a posztulátum kanti definícióját, mert nem függ össze *elválaszthatatlanul* egy gyakorlati törvénnyel.¹⁶ Ahhoz, hogy a törvénynek eleget tehessek, elég azt posztulálni, hogy a törvényt teljesíteni lehet (elég a legfőbb jót posztulálni), és semmit nem kell mondani ennek a lehetőségnek a feltételéről.

Fichte az ateizmus-vita idején is a kanti morális istenérv egy változatára építette vallásfilozófiáját. Továbbra is elfogadta, hogy a moralitás a világ bizonyos állapotának megvalósítását követeli, és azt is, hogy amit kell, azt lehet. A *Kinyilatkoztatáskritika* álláspontjától elsősorban azért távolodott el mégis, mert másfajta megoldást talált az eredeti kanti érv imént bemutatott *első* hibájára. Láttuk, hogy Kant két egymásnak ellentmondó tétele közül, hogy nem tudjuk megvalósítani a világban, amit a törvény előír, és hogy meg tudjuk valósítani, a korai Fichte csak az elsőt fogadta el. A jénai Fichte viszont, jóllehet fenntartotta, hogy az erkölcsi törvény parancsának végrehajtása szinte kilátástalanul nehéz számunkra, határozottan a végrehajthatósága mellett foglalt állást. Ezzel Kanthoz hasonlóan mind a moralitás parancsát, mind a megvalósítás előtt tornyosuló nehézségek tapasztalatát érvényre juttatta, de anélkül, hogy Kant *első* hibájának megfelelően ellentmondó tételek elfogadásával tette volna tönkre a gondolatmenetét.

Nem követte el azt a visszaélését sem, amelyet az imént Kant *második* hibájaként azonosítottam, vagyis, hogy a „kell, tehát lehet” sémában más szubjektummal szemben állította volna fel a „kell” követelményét, mint amelyik számára a teljesítés lehetséges volt, hanem

¹⁴ Fichte gondolatmenetének elemzését lásd: Hankovszky Tamás: Das Postulat vom Dasein Gottes in der Offenbarungsschrift. In *Fichte-Studien* 50 (2021) 174–188.

¹⁵ Kant szerint a legfőbb jó lehetősége is egy posztulátum! Vö. Kant: *A gyakorlati ész kritikája*, Ictus, Szeged, 1998. 148, 150.

¹⁶ Vö. Kant: *A gyakorlati ész kritikája*. 146.

szabadság sziklaszilárd hitétől indítva feltételezte, hogy „nekem kell, tehát nekem lehet”.¹⁷ Ha pedig meg tudom tenni, amit az erkölcsi törvény előír, akkor nincs szükség többé arra az állításra, hogy a törvény valójában nem is nekem, hanem Istennek parancsol, ami a *Kinyilatkoztatáskritika* megoldása volt.

Mi a helyzet Kant *harmadik* hibájával? Ha nemcsak a noumenális világ polgáraként vagyok szabad, hanem az érzéki világban is, ha nemcsak akarhatom, amit a törvény előír, hanem meg is tudom valósítani, akkor nincs már szükségem külső segítségére, és Isten akár eliminálható is a morális istenérvből. Ez azonban csak lehetőség. Az első két hiba újfajta kiküszöbölése révén ugyanis Fichte gondolatmenete ismét annyira közel került Kantéhoz, hogy a harmadik hiba újra reprodukálhatóvá vált. Újra feltehetővé vált a kérdés, hogy mi a lehetőségi feltétele annak, hogy meg tudjuk tenni, amit meg kell tennünk, és Kant nyomán csábító ezt a feltételt Istennel azonosítani és posztulálni. Ez a lépés továbbra is azért volna hiba, mert ahhoz, hogy elkezdjem teljesíteni a kötelességemet, elég a legfőbb jó posztulátuma, elég abban biztosnak lennem, hogy nem valami lehetetlenre törekszem, és egyáltalán nem kell még csak belegondolnom sem abba, hogy *miért* nem lehetetlen.

Fichte azonban nem teszi fel ezt a kérdést. Legfőképp azért nem, mert a „kell”-hez tartozó „lehet” számára éppoly feltétlen, mint maga a „kell”, az erkölcsi törvény követelése. Ha az ész nem esztelen (nem ellentmondásos), ugyanakkor egy feltétlen „kell” fakad belőle, akkor a kötelességteljesítés is feltétlenül lehetséges. Az ésszel csak akkor fér össze egy feltétlen „kell”, ha a világ rendje, amelyben a kötelességet teljesíteni kell, morális, vagyis kompatibilis a morális törvénnyel. Az ateizmus-vita emblematikus kifejezése, a „morális világrénd”, tulajdonképpen a kell-tehát-lehet-összefüggést, a „kell”-hez analitikusan tartozó „lehet”-et jelenti.¹⁸

Nemcsak a „kell” és a hozzá tartozó „lehet” feltétlen, hanem a morális világrénd is, és mint ilyen egyáltalán nem alapozható meg. A morális világréndtől mint megalapozottól annak állítólagos alapjára, Istenre való következtetést Fichte szerint „csak egy önmagát félreértő filozófia [hajtja végre]. Talán bizony esetleges volna ez a rend, amely létezhetne is, meg nem is, *olyan* is lehetne, mint amilyen, meg másilyen is? – kérdezi – Vagy mi másért kell egy alapra visszavezetve magyarázatot adnotok a létezésére és milyenségére, és mi másért kell a benne való hitet azzal igazolnotok, hogy felmutatjátok ezt az alapot?”¹⁹ A kötelesség teljesítésének végső lehetőségi feltétele a morális világrénd, és ennél nem lehet magasabbra

¹⁷ Vö. Fichte: Ueber den Grund unseres Glaubens. I,5,353.

¹⁸ Éppen ez az analitikus kapcsolat áll a háttérben a következő sokkoló tételnek is: „Ami az észben megalapozott, az teljességgel szükségszerű. Ami viszont nem szükségszerű, az éppen ezért ellentétes az ésszel.” (Fichte: Ueber den Grund unseres Glaubens. I,5,348)

¹⁹ Fichte: Ueber den Grund unseres Glaubens. I,5,354.

emelkedni a transzcendentális princípiumok sorában. A morális világrend e helye alapján jelenti ki Fichte: „az eleven, aktív morális rend maga az Isten. Nincs szükségünk más Istenre, és nem tudunk más Istent felfogni”.²⁰ Sőt, „Isten” helyett, amikor csak teheti, Fichte szívesebben mond „istenit”, hogy kifejezésre juttassa, nem egy különös szubsztanciáról, nem egy személyről van szó, hanem egy személytelen rendről, a „kell” és a „lehet” szükségszerű összefüggéséről – az ész konzisztenciájáról és koherenciájáról.

3. Általános következtetések a filozófiai teológiára nézve

Kant még a klasszikus istenérvek helyére állította a morális istenérvet. Fichténél viszont istenérvként már ez sem működik. Ő még a lehetőségét is elutasította annak, hogy Isten létét filozófiai érvekkel bizonyítsuk, és így kikényszerítsük vagy megerősítsük az Istenbe vetett hitet. Szerinte a filozófia semmit nem hozhat létre a köznapitudatban, egyedül arra vállalkozhat, hogy transzcendentális magyarázatot adjon annak tényeire, köztük a hitre.²¹ Így a hívő mint hívő, semmit nem nyer Fichte filozófiai teológiájával. Az isteni, amelyhez a hit magyarázata során Fichte eljut, nem hasonlít a vallásokban tisztelt istenekhez, nem létezik se a világban, se azon túl, mert nem több mint az ész transzcendentális struktúrájának egy mozzanata.²²

Végezetül azt a kérdést kell feltennünk, vajon jobban jár-e a hívő, ha más filozófusokhoz fordul? Azt hiszem, nem. A filozófiai teológia mint olyan számára Fichte példájából adódó negatív következtetéseket nem utasíthatjuk el abból a tényből kiindulva, hogy mindenki tudni véli, hogy Fichte filozófiája régóta meghaladott, sőt mindig is téves volt. Azt gondolom ugyanis, hogy ez a filozófia nem jobb, és nem rosszabb, mint a többi, amelyik a maga idejében a kor színvonalán állt, esetleg kora csúcsteljesítményei közé tartozott.²³ Feltételezem például, hogy a ma divatos elméleteket, ha egyáltalán emlékezni fognak rájuk, újabb kétszáz év elteltével éppúgy fenntartásokkal fogják kezelni, mint ahogy mi fenntartásokkal kezeljük Fichte filozófiáját. Nem azt szeretném ezzel mondani, hogy az egymással vitázó szinkrón vagy diakrón elméletek szembenállásának tényéből negatív következtetéseket kellene levonni a filozófiai teológia igazságigényével kapcsolatban. Inkább azt, hogy legyen bár mégoly kanonikus és meggyőző egy filozófia, amennyiben Fichte filozófiájához hasonlóan komolyan veszi az autonómiáját, amennyiben nem sandít se jobbra, se balra, és nem kíván a kinyilatkoztatás vagy a hit Istenéhez kilyukadni – nem is fog oda kilyukadni. Az az Isten, amelyet az autonóm

²⁰ Uo.

²¹ Fichte: Ueber den Grund unseres Glaubens. I,5,348.

²² Legfeljebb poliszémiáról van szó, amennyiben az isteni és az Isten azonos funkcióval bírnak.

²³ Vö. Peter Rohs: *Johann Gottlieb Fichte*, München, Beck, 1991. 121.

filozófia bizonyít, a filozófia belügye és függvénye, annak a filozófiának a lenyomatát viseli magán, amelyhez tartozik és igazodik. Mióta nem hisszük, hogy filozofálhatunk *sub specie aeternitatis*, hanem Kant nyomán merészen „emberi álláspontra” helyezkedünk, és mióta szaporodnak az arra utaló jelek, hogy ez az álláspont sem egységes, tehát hogy nincs olyan, hogy *a* filozófia, hanem csak filozófiák vannak, nem bízhatunk benne, hogy egyik vagy másik filozófus agyszüleményének alapvetően több köze lesz a kinyilatkoztatás Istenéhez, mint Fichte istenének volt.

És hogy végül pozitívrá fordítsam a szót: azt gondolom, hogy a filozófia csak akkor lehet hasznos a hit szempontjából, ha lemond az autonómiájáról. A kinyilatkoztatástól elvonatkoztató autonóm filozófia eredményei utólag nem egyesíthetők a hittartalmakkal, főleg, ha a hit is autonóm módon, a filozófia segítségével nélkül jutott e tartalmakhoz. A filozófiai és a kinyilatkoztatott teológia egymásra vannak utalva, folyton egymásra kell sandítaniuk, ha adekvát módon kívánnak beszélni Istenről.